

Heidegger ve Aşkınsal İmgelemin İçsel Zaman Karakteri: Apprehension, Reproduktion, Recognition*

The Inner Temporal Character of the Transcendental Imagination and a Heideggerian Interpretation: Apprehension, Reproduktion, Recognition

Zehragül Aşkın

Özet

Aşkınsal Mantık'ta, Kant'ın "şematizm öğretisi"nin ontolojik bilginin oluşumundaki merkezi önemini anlamanın saf kavramlarının ontolojik bir kavram olan 'zaman' ile olan ilişkisi bağlamında yorumlayan Heidegger, kavramın sezgiye bağlanışını içeren şemalaştırma (duyusallaştırma) aracılığıyla, varolanın bilgisinin zaman'ın imgesinde nasıl kurulduğunu göstermektedir.

Anahtar Sözcükler: Sezgi (Görü), Aşkınsal imgelem yetisi, Kavrama, Yeniden üretme ve Tanıma, Kant, Heidegger

Abstract

Heidegger explains the central significance of Kant's "Schematism Doctrine" in the emergence of ontological knowledge in Transcendental Logic in connection with the relation of the pure concepts of understanding to "time," which represents an ontological concept. He shows how knowledge of beings is constructed on the basis of the image of time through schematization (sensibilization), which implies the connecting of the concept with intuition.

Keywords: Intuition, transcendental imagination, apprehension, reproduction, recognition, Kant, Heidegger

* Bu makale 2007 Yılında kabul edilen "Yitimsellik (Temporalitat) Sorunu Açısından Heidegger'in Kant Yorumu" adlı Doktora Tezinin 2. Bölümünün "Ontolojik Bilginin Oluşmasında İmgelem Yetisinin Merkezi Rolü ve Zamansal Karakteri Başlıklı Alt bölümün özetlenmiş ve yeniden düzenlenmiş şeklidir.

✉ Prof. Dr., Mersin Üniversitesi Felsefe Bölümü (zgaskin@mersin.edu.tr)
ORCID: 0000-0002-9226-1341.

Giriş

Kant'ı transandantal özneliliğin belirlemiş olduğu koşullar üzerinden okuyan Heidegger, transandantal Varlık kavrayışı altında geliştirdiği Dasein metafiziğini temel alan ontolojik bilmeyi sorun-sallaştırır. Kant'ın Aşkınsal Çıkarsama'da çizdiği yol üzerinde yürüyen Heidegger, Kant, gibi deneyimden çıkmayan saf kavramların, deneyime nasıl uygulanabileceği sorusundan hareket eder (Heidegger, 1987:166). Heidegger'in eleştirisi, Kant'ın kavramları yargılardan türetmekle birlikte görü ile olan ilişkisinde açığa çıkan ve ontolojik sentez olarak gerçekleşen birleştirme işlevinden nasıl türediğine yeterli bir açıklama getirememiş olmasıdır (Heidegger, 1987:262-263). Oysa düşüncenin birliğini, görünün birliği ile açıklamak isteyen Heidegger için saf görü ve saf kavramların kökensel olarak ontolojik sentezde nasıl bir araya getirileceği sorusu önceliklidir (Heidegger, 1998:59-60). Heidegger'in Kant'a karşı saptaması, saf düşüncenin belirleniminin tablosuna karşılık gelen kavramların, bilmenin ontolojik koşulları olduğunu iddia etmesidir (Heidegger, 1987:208.). Çünkü, saf görü olarak zaman, kavramlar aracılığıyla anlama yetisine katılmakta ve a priori olarak düşüncede içerilmektedir. Bunun Heidegger için anlamı, ontolojik bilgi ve bilmenin, kavram ve şemaları öncelediğidir. Dolayısıyla Heidegger için, nesnelere ilişkin bilgi, görüye bağlıdır ve kavramlar kökensel anlamda ontik değil, ontolojik bir karaktere sahiptir. Heidegger'in de belirttiği gibi kavramlar, sentezi oluşturan bilginin her iki gövdesinin birliğine ait olduklarından ontik bilginin a priori zeminini oluştururlar ve deneyimin içinde, kökensel bağlamda ontolojik olarak kendilerini gösterirler (Heidegger, 1987: 402). Burada Heidegger için, kökensel olanı anlama, kökene inme, saf ve sonlu bilme yetilerine sahip bilen varlığın ontolojik yapısını oluşturan aşkınsal olanaklılığını (ontolojik bilmesini) çözümleme anlamına gelmektedir. Heidegger, söz konusu bu aşkınsal olanaklılığın, sonlu özün ontolojik yapısını oluşturduğunu düşünmektedir. Aşma olarak gerçekleşen ve zaman görüşünde temellenen bilme yetilerine özgü bu aşkınsallık, sonlu özün varolanlara ilişkin her türlü yönelim ve tutumunu belirlemektedir. Bu bağlamda Heidegger için

kavramların görüde temellenmesi, bilgimizin birincil olarak görüye ait olduğu ve ontolojik bilmenin de “düşünen görü” olduğu anlamına gelir. Nitekim kavramları, görüye oturtmak isteyen Heidegger, yalnızca kavramların görüsel temeline işaret etmekle kalmamış aynı zamanda kavramların yapısal ve zorunlu özelliklerini, zamanla ilgili saf imgesellikten aldığını belirterek ontolojik bilmenin zaman ilişkili imgesel sentezden doğduğunu söylemiştir.

Bu bağlamda Heidegger’in Kant yorumundaki temel iddiası, metafiziğin temellendirilmesi olarak Saf Aklın Eleştirisi’nin, ontolojinin iç olanaklılığına karşılık gelen ontolojik bilmenin açığa çıkarılmasına hizmet ettiğiidir. Heidegger iddiasını temellendirmek adına aşkınsal imgelem ile zaman arasındaki kökensel ilişkinin önemine odaklanır ve verili olmanın zamansal biçimlerinin imgelem ve zaman arasındaki kökensel ilişkide açığa çıktığını belirtir. Heidegger için, aşkınsal imgelem, görü ve anlama arasında sadece bir aracı yeti değil, aynı zamanda, saf görü ve saf kavramın bireşimini (ontolojik sentez) içeren ontolojik bilmenin de olanağıdır. Heidegger’in Kant okumasında ontolojik sentez olarak yorumladığı bu saf bireşim, imgelem yetisinin zaman görüsü ile olan içsel ilişkisini içerir ve Heidegger’in imgelem yetisinin “metafiziğin aradığı temel” olduğuna yönelik iddiasına da zemin oluşturur.

Kant’ın, “imgelemin bir bireşim yetisi olduğuna” ilişkin düşüncesine katılan Heidegger’i, bu noktada ilgilendiren, bireşimin yapısındaki zaman ilişkileridir. Çünkü, bireşim, nesnelerin çokluğunun, deneysel fakat a priori olarak mekan ve zaman tasarımları altında sunulmasıdır. Dolayısıyla nadiren bilincinde olduğumuz bireşim, saf görü, kavramlar ve imgelemin kökensel olarak birleştirilmelerini içermektedir. Bunun anlamı, anlama yetisine ait kavramların ancak duyuşal görü ile ilişki içinde ve imgelem yetisi aracılığıyla açığa çıkabileceğidir ki burada kavramların duyuşallaştırılmasına karşılık gelen şematizmin özü de açığa çıkmaktadır. Heidegger için kavramların görüsel yapılması (zaman ile ilişkilendirilmesi), sonlu bir öz olarak insanın bir şeyi, görüsel yapacağı Heidegger’in terminolojisiyle, “bir şeyle ilgili bir görünüm (imge) sağlayabileceği bir tarzı” ifade eder

(1998:92). Heidegger, “kendini gösteren varolanın görünümü” olarak adlandırdığı imge’yi, “varolanın suretini çıkaran”, “artık mevcut olmayan varolanı sonradan kuran” ve “üretilecek olan varolanı önceden kuran” (Abbild, Nachbild, Vorbild) olmak üzere üçe ayırır ve Kant’ın “Sezgi’de Kavrayış” (Apprehension), “İmgelemede Yeniden-üretim” (Reproduktion) ve “Kavramlarda Tanıma” (Rekognition) olarak adlandırdığı imgelemin üç kipiyle ilişkiye sokarak açıklar.

I

Kant’a göre, kaynağı ne olursa olsun bütün tasarımlarımız zaman’a aittir. Tasarımlarımızın zaman’a ait olmasının olanağı ise, anlama yetisinin, ardışık izlenimler dizisinde zaman’ı ayırt etmesidir. Saf anlama yetisinin zaman’ı ayırt etme işlevi aracılığıyla her görü, kendi içinde, bir çoklu olarak tasarımlanabilmektedir. Tasarımlanan bu çokludan, görünün birliğinin doğabilmesi için çokluğun bir araya getirilmesi ise zorunludur. Kant, görünün sunmuş olduğu, bu çoklunun, bir araya getirilmesi edimini, “Görüde Kavramanın Bireşimi” (die Synthese der Apprehension im Anschauung) olarak adlandırır (Kant, 1990:144a, A 989). Daha yalın bir ifadeyle, “Görüde Kavrayıcı Bireşim” (Apprehension), çokludan, görünün birliğinin doğmasıdır.¹ Doğrudan doğruya görüye yönelen kavrayış görünün sunmuş olduğu çoklunun birleştirilmesi ve ayrıştırılmasının olanağıdır.

Kant’ın, *Saf Aklın Eleştirisi*’nde belirttiği gibi zaman, tasarımların bilinçte olma biçimidir. Zaman aracılığıyla verilen tasarımlar, muğlaklıktan bilince getirilmektedir. Dolayısıyla, zamanın ve onun içindeki ilişkilerin anlamının ne olduğu, çoklunun bu bireşimsel birliğini bir araya getiren “kavrayış” olmadan belirlenemez. Kant’ta zaman, görüde kavrayışın a priori bireşimine aittir (1990:176 A 120). Heidegger Kant yorumunda, nesnelerin bilinmesinde kavrayışın rolünün ne olduğuna yönelik Kant’ın

¹ H. Wagner’e göre, Görüde kavramanın bireşimi, temel bağlayıcı ögedir. Empirik olarak, görüde kavramanın bireşimi, yalın bir şekilde çoklunun öğeleri olarak, bize gelen iç ve dış duyarlığımıza ait görülerin (mekan ve zaman’ın) bir araya getirilmesidir (zusammennehmen).

tartışmasını sürdürmektedir. Kant, görüde kavrayışı, saf zaman bağlantılı aşkınsal imgelemin bir kipi olarak belirlemektedir. Heidegger için de, kavrayış kipinde bireşim, aşkınsal imgelem yetisinin bir kipidir. Heidegger, saf kavrayıcı bireşim ve aşkınsal imgelem arasında kurmuş olduğu eşitlikten hareketle, imgelemin özelliklerini kavrayıcı bireşime aktarır ve bu niteliğinden dolayı görüde kavrayıcı bireşimin, zaman oluşturunca (zeitbildend) bir niteliğe sahip olduğunu iddia eder. Zaman oluşturunca kavrayıcı bireşim, bu niteliğinden dolayı, imgelem yetisinde, saf zaman karakterine sahiptir. “Öyle ki saf imgelem yetisi, saf görünün bir içeriğidir (ingredienz)” (1998:181). Bu bağlamda Heidegger, aşkınsal imgelemin temporal zaman karakteristiklerinin açığa çıkarılmasında, saf kavrayıcı bireşimin rolünün merkezi olduğunu belirtir.

Heidegger’e göre, en genel anlamda “kavrayış, imgeleştirici bireşimin (imaginativen Synthesis) bir eylemidir” (1987:341). Görüde kavrayıcı bireşim, kavrama kipinde bir bireşimdir ve özüne göre imgeleştirici bir bireşim olarak zaman tasarımının olanağıdır. Kant, her görüngünün kendi içerisinde bir çokluğu kapsadığını söyledikten sonra kendisinde bulunmayan bir bireşime gereksinim duyduğunu belirtmiş ve çoklunun bireşimini sağlayan bu yetiyi, aşkınsal imgelem olarak nitelendirmiştir. Kavrayış, görüde verilen çokluğu birleştiren imgeleme ait olduğu için, Kant, bireşimin bu kavrayıcı kipini görüye yerleştirmiştir. Heidegger için de Kant’ta olduğu gibi kavrayış ve imgelem, görüye aittir (1987:341). Heidegger, kavrayış ve aşkınsal imgelem arasındaki ilişkinin görüye ait olduğunu gösterdikten sonra, kavrayıcı kipte bir bireşimin (apprehension) ne derece görü de temellendiğine odaklanır.

Kant’ta, a priori zaman ve mekan tasarımları da olmak üzere bütün tasarımlarımızın olanağı kavrayış’tır. Bütün tasarımlarımız, saf kavrayıcı bireşim tarafından üretilmektedir. Bununla birlikte, Kant’ta, bütün tasarımlarımız içsel duyuya ait olduğu için, “tüm bilgilerimizin iç duyum olan zaman görüsünün altında durması ve “onda toplu olarak düzenlenmeleri, bağlanmaları ve ilişki içine getirilmeleri gerekmektedir” (Kant, 1990:87A99). Heidegger’e göre Kant, burada, her görünün kendisinde bir çoklu içerdiğini

ve tasarımda kapsanan bu çoklunun olanağının ise, saf kavrayışın bireşimi olduğunu söylemektedir. Kant'ın kavrayışı, görüye yerleştirmesinin nedeni, deneysel görüde saf olanı, yani zaman'ı amaç edinmesidir. Bu nedenle, Kant'ta bütün görüler deneyseldir. Heidegger'de ise, her görünün, kendisinde bir çokluğu içermesi ve bu çoklunun da duyusal etkilenim (Selbsaffektion) tarafından verilmesi söz konusudur. Bununla birlikte Heidegger, Kant'ın bu açıklamasının kökensel bir soruyu içinde barındırdığını düşünmektedir. Bu kökensel soru, nesnel olmayan fakat görülenenin, hem nesnel olan hem de görülenen olarak nasıl verilebileceğidir? Heidegger bu soruda, Kant'ın aşkınsal imgelem yetisinin imgeleştirici bireşiminin bütün yorumunun temellendiğini düşünmektedir. Kavrayıcı bireşim, duyuların sunduğu çoklunun bireşimi aracılığıyla üretildiğinden, mekan ve zaman tasarımlarının da olanağıdır. Heidegger'in belirtmiş olduğu gibi her bilginin özsel parçalarını oluşturan görü ve kavramlara ait bütün tasarımlarımız, zaman ilgilidir. Dolayısıyla bu, aşkınsal imgelem yetisinin imgeleştirici bireşiminin de zaman ilgili olduğu anlamına gelmektedir. “İmgelem yetisi, yalnızca zaman bağlantılı (Zeitbezogen) olarak olanaklıdır veya daha açık formüle edilirse, imgelem yetisinin kendisi zamandır” (1987:342).

Heidegger, Kant yorumunda, kavrayıcı bireşimin ne anlama geldiği ve imgelem yetisinin bir kipi olarak nasıl temellendirileceği ile ilgili düşüncelerini, “şimdi”nin analizi ile gerçekleştirmektedir. Heidegger, kökensel zaman anlamında zaman'dan, zaman'ın “zamanlandırılmasını” (Zeitigung) anlamaktadır. Zamansallığın zamanlandıran (Die Zeitigung der Zeitlichkeit) yapısı, sonlu özün, kendini, kendi uğruna dönüştürmesinde (verwenden) kendisine bir zaman kipi vermesine karşılık gelmektedir. “Kendini tüketmede Dasein, kendi kendini, eş deyişle zamanını kullanır” (Heidegger, 2001:333). Kant, zamanı saf görü olarak yorumlamakla birlikte, vulger bağlamda zamanın şimdilerin arda ardalığından oluşan bir tümlük olduğu düşüncesinden etkilenmiştir (1987:425). Oysa Heidegger'e göre sonlu özün kökenselliğini oluşturan eylemlerindeki temporalitenin gösterilmesi, ancak geleneksel ontik zaman kavrayışı bir yana bırakılırsa yerine getirilebilir (Heidegger, 1995:203). Bununla birlikte Heidegger için Kant'ın za-

manı apriori olarak görüde temellendirmesi, zamanın değişim üzerinden değil: değişimin zaman görüşü üzerinden kavranmasını içerir. Heidegger gibi zamanın bir başlangıcı olup olmadığı sorusu ile ilgilenmeyen Kant, bu türden soruların antinomi niteliği taşıdığını belirtmiştir. Kant'ın Koper-nische Wendung'unun zaman sorunsalı perspektifinden açılımı ise şeylerin hareket ve değişiminin koşulu olarak anlaşılan zaman kavrayışının yerini, şeyleri kurmamızın, düşünmemizin ve tasarlamamızın koşulu olarak zaman kavrayışına bırakmasıdır. Kant'ın açmış olduğu bu yeni yol, zamanın, mutlak bir akış olduğu argümanına sırtını dayayan zaman kozmolojileri ve ontolojilerinin yerini -alırlığımızın öznel ve saf bir görüş formu olduğu düşünce bağlamında- zaman fenomenolojilerine bırakmasıdır. Kant'a göre, bizde saf görüş olarak zaman duyumu olmasaydı yani değişen anların duyumu olmasaydı değişimi/hareketi hissedemezdik. Kant'ta zaman, algının tümlüğü için a priori bir zemindir. Saf algıda tüm olanaklı tasarımlar kendilik özdeşliği üzerinden deneyimsel bilince a priori bir zemin hazırlarlar. Zamanı, uzamsal olandan türetmeyen Kant, Eşanlı olma ve peşpeselik için a priori zaman tasarımını zorunlu kılmıştır (1990: A31, B47. A138/139, B177/178) Kant için, zaman saf görüş'te verilen, şimdi dizilerinin ard ardalığıdır. Bu ard ardalık, şimdinin, “şimdi ve şimdi ve şimdi” şeklinde birbirini düzenli takip etmesidir. Bu sıralamada şimdinin genişliği ve süresi ise geliş güzelidir. Her şimdi, kendi aracısız düzenli komşuluğunda, hem “bir şimdi-artık-olmayan” (Jetzt-nicht-mehr), hem de “bir henüz-şimdi-olmayan”dır (jetzt-noch-nicht) (1987:345). Bu bağlamda Kant'ta şeylerin temporal oluşu zorunludur. Kant'a göre şeyleri ve tasarımları bir peşpeşelik içinde süregiden/geçici (temporal) şeyler olarak deneyimleriz. Nitekim süregiden çizgi benzetmesinde zamandaki peşpeşeliği bir seri olarak ele alan Kant'ta zamanın matematikleştirilmesi söz konusudur (1990:A33/B50). Kant'ta şeylerin geçmiş-şimdi ve gelecek olarak temporal karakterleri yanında serinin dışında olan fakat seriye düzen ve birlik veren aşkın bir bilinç vardır. Kant ile olan ayrımında Heidegger, peşpeselik serisinin dışında olan ve ona dışardan birlik veren aşkın (transendent) bir bilinci kabul etmez. Bununla birlikte Kant'ta olduğu gibi temporal evreleri za-

man ile birlikte düşünür. Zaman, birbirini takip eden saf şimdi çoklusunun (Jetztmanigfaltigkeit), tasarımının evrensel biçimidir (1987:342). “Bir şimdi aracılığıyla ne geçip gidiyorsa, o, zaman’dadır. Şimdi, şimdi-artık-olmayan ve henüz-şimdi-olmayan olarak zaman’da olana karşılık gelmektedir” (Grochowiak, 2005). Böylelikle Heidegger’de zaman tasarımı, özneye, olayın bir süreci olarak bütün tasarımlarımızı belirlemektedir. Buna göre, öznenin bütün durum aşamaları ve durumları, şimdi dizilerine bağlıdır. Heidegger, bu tasarım bağlantılarını, “zamanda geçiş” anlamında, içsel zamanlılık (innerzeitig) olarak adlandırmaktadır. Buna göre, aşkınsal imgelem yetisinin kökensel zaman bağlantısında görünür hale gelen her öznel durum, bir “şimdi”ye yönelmektedir. Sonlu özün, bir “şimdi”ye yönelmesiyle açığa çıkan öznel durumu, onun, yönelimine eşlik eden zaman tasarımı aracılığıyla düzenlenmektedir (1987:342). Bu nedenle Heidegger için Kant’ta, aşkınsal imgelemin üçlü bireşimsel kipi, ontolojik bilmenin yani nesnelerin bilinmesinin olanaklı zeminini oluşturur.

Heidegger’e göre Kant, *Salt Aklın Eleştirisi*’nde, üçlü bireşimin analizinden söz etmiş ve her bir deneysel bireşimin çıkış noktasını, ona karşılık düşen aşkınsallığına aktarmıştır. Bu noktada Heidegger, Kant’a, “görünün, bir nesne olarak verilip verilemeyeceği” sorusunu yöneltmektedir. Heidegger’e göre, zihnimiz zamanı, şimdi’nin art ardallığını içeren izlenimlerin sıralanışında ayırt etmelidir. Yani zihin şimdi’de, şimdi ve şimdi’yi içermelidir. Buradaki izlenimlerin sıralanışı için zaman ayrımı (Zeitunterscheidung) zorunludur. Oysa Heidegger, Kant’ın bunun tam tersi gibi davrandığını belirtmektedir. Her izlenimin (Eindruck) tasarım olarak, (ilkini değişmeyen bir şimdi ilişkisini içerdiğinden), kendi içinde bir şimdi ve anında şimdi olan bir şimdiye yönelmesi gerçek kavrayışın olanağıdır. “Şimdi”ye yönelme, gerçek kavrayışın olanağını oluşturduğundan, zaman tasarımı gerçek bir şimdiye bağlı olmak zorundadır. Bu durumda, hem izlenimlerin sıralanışı hem de zaman, gerçek “şimdi”nin açıklığında dururlar ve dolaylımsız şimdinin karakterini taşırlar. Öyle ki, Heidegger’e göre, bu şimdi, kendisinde eklemlesmesinin olanağını, kendi içerisinde barındırmaktadır. Heidegger, şimdi’ye yönelen ve onun ufkunun birliğini içeren

bu kavrayışı, ele geçirme (Aufgreifen) olarak adlandırmakta ve deneysel görüye ait olduğunu savlamaktadır (1987:342).

“Şimdi bir açıklığa sahiptir, bu açıklık içerisinde yer alan bir çok şeyle ilintilidir. Bir şimdinin birliği içerisinde bu çokluğun öylesine verildiği bir ufuk görmekteyiz, bu tür bir birleştirme ki içerisinde çokluğun bir uçtan öte uca geçebilen ve şimdiye yönelmişlik temelinde bir arada duran çokluğun olduğu bu tür birlikteliğe Kant, kavrayış ya da ele geçirme (Aufgreifen) adını vermiştir” (Heidegger,1987:342).

Kavrayıcı bireşim, deneysel görüye ait olduğundan, saf anlama yetisinin düşünme ve soyutlamayı içeren mantıksal işlevlerine sahip değildir. Kavrayıcı bireşim, “bir çoklunun ele geçirilişi olarak zaman görüsündedir” (1987:347-348). Görü olarak zaman, şimdilerin saf çokluğunu içermektedir. Buna göre, saf zaman görüsünün (Zeitanschauung) kendisinde, saf bir kavrayış durmaktadır. Bu saf zaman görüşü, artık-şimdi-olmayan (nicht mehr Jetzt) ile henüz şimdi olmayan’ın (noch nicht Jetzt) birliğini içeren, bir biraraya getirmedir. Bunun Heideggerci açılımı, bir zaman fenomeni olarak “şimdi”nin koparılmış basit bir öge değil, bir çoklu olduğudur. Saf zaman görüşü, çoklunun sahip olduğu ele geçirmeyi (kavrayışı) tasarlamaktadır. Çoklu, saf zaman görüşü olarak şimdi’ye aittir. Şimdi ise, kökensele saf bireşim anlamında, saf kavrayıcı bireşime karşılık gelmektedir.

Heidegger’e göre, aşkınsal imgelemin zaman oluşturucu üçlü kipinden birincisine karşılık gelen kavrayış, doğrudan şimdinin saf art ardılığı olan zamanı oluşturmaktadır. Zamanın, “şimdi”lerin saf art ardılığında deneyimlenmesinin olanağı ise saf kavrayıştır. Bu, deneysel kavrayışın olanağının saf kavrayış olduğu anlamına gelmektedir. Saf zaman görüşünü önceden kuran kavrayış, ontolojik bilmede, nesnenin bilinmesi ediminin; nesneleştirmenin (Vergegenständlichung) birinci aşamasını oluşturmaktadır. Nesneleştirmenin birinci aşaması aracılığıyla, çoklu olarak verilen şeyler, birlik haline getirilerek görüye sunulmaktadır. Çünkü birlik ve çokluğun kökensele bağlantısı, kavrayıcı bireşim aracılığıyla, “şimdi”de; “zaman”da oluşturulmaktadır. “Şimdi”nin kendisi birlik ve çokluğun alıcı kökensele bağlantısıdır” (1987:349). Heidegger’in belirtmiş olduğu gibi, bu

a priori alıcılık görülenene yöneldiğinde, bir şeyin suretini çıkartmaktadır. Bu bir şeyin suretini çıkarma olarak kavrayış ise nesneleştirmenin birinci aşaması olan aşkınsal imgelemin zaman oluşturuvcu birinci kipine, “şimdi”-ye karşılık gelmektedir” (1998:180).

Sonuçta, Heidegger’e göre, sonlu öz, zorunlu olarak saf kavrayıcı bireşime sahiptir. Çünkü kavrayıcı bireşim, şimdi dizilerinden oluşan zaman tasarımının ve nesneleştirmenin olanağıdır. Kavrayış ve görü arasındaki ilişkiyi “bireşim görünün özel mülkiyetindedir” (1987:179) sözleriyle dile getiren Heidegger, kavrayıcı bireşim ile ‘şimdi’yi eşitlemekte ve bu eşitlikten hareketle, sonlu özün ontolojik bilmesini (sonlu bilmesini) ‘şimdi’ye ve “şimdileştirmeye” bağlamaktadır. Görüde kavrayıcı bireşim, ‘şimdi’nin kendisidir” (1987:180). Sonlu özün ontolojik bilmesi, şimdi’ye ilişkin olduğundan temporaldir. Buna göre kavrayış veya ele geçirme olarak saf bireşim, genel olarak şimdi’de sunulan temporalliğin oluşturuvcusudur.

II

İmgelemin ikinci kipi “yeniden-öne-getirme”dir (Reproduktion). Heidegger’e göre, Kant, deneysel tasarımlardaki yaratıcı bireşime işaret ederek başlamış ve deneysel üretici bireşimin zaman bağlantılı olarak, imgeleştirici imgelem yetisine ait olduğunu belirtmiştir. Heidegger için yeniden-üretimin karakterinin bireşiminde söz konusu olan, “yeniden-öne-getirme”dir (Wieder-vor-führen) (1987:349-350). Kavram, deneysel yaratıcılığa gönderme yapmaktadır. Çünkü burada, niteliği yaratıcılık olan ve mevcut olmayan varolanı sonradan kuran; yeniden-öne-getiren, bir bireşim söz konusudur. Heidegger’in imgelem yetisinin bu kipi ile düştüğünü, bir kez öne getirilmiş olanın yeniden öne getirilmesidir. Burada söz konusu olan, bir çokluğun, kavrayış aracılığıyla daha önce sunulmuş birliğin yeniden-öne-getirilmesidir. Böylesi bir yeniden-öne-getirme veya kavramın Kantçı açılımı olarak “imgelem”, daha önce tasarlanmış olanın yeniden tasarlanarak birlikte getirilmesini içerdiğinden kavrayış, yeniden-üretimin bireşimine aittir. Fakat, her iki bireşim arasındaki öncelik, kavrayıcı bireşimdedir.

Birbirini izleyen ve eşlik eden tasarımların bir araya toplanarak bağlantı içerisine getirilmeleri, böylelikle nesnenin yokluğunda bile üretilmelerini içeren yeniden-üretim yasası, Kant'ta görüngülerin zorunlu bireşiminin birliğinin a priori zeminini oluşturmaktadır. İmgelemde yeniden-üretimin işlevleri aracılığıyla, tasarımların çoklusu birbirinden ayrılmakta ve yeniden üretilmektedir. Birinci bölümde açıklandığı gibi Kant'ta görüngü, bir tasarımdır, yani nesnelerin, iç duyumuza karşılık gelen zamanın belirlemelerine indirgenmesidir. Burada imgelemde yeniden-üretimin bireşimi, tüm deneyimin olanağının zeminini, dolayısıyla da zaman tasarımının olanağını oluşturmaktadır. Çünkü Kant'ta “deneyim, görüngülerin yeniden üretilebilirliğini zorunlu olarak” (1990:87, A102) içerdiğinden yeniden-üretim, tüm deneyimin zeminini oluşturan zaman tasarımının olanağıdır.

Bu noktada, Heidegger'in Kant'a karşı öne çıkardığı ve tartıştığı, deneysel bir yeniden-üretimin üzerinden saf bir yeniden-üretim nasıl gidebileceğidir? Heidegger'e göre, bizler geçmişin açık ufkuna sahip olduğumuz için, zihnimiz, şimdi-artık-olmayan'ın boyutuna gitme olanağına sahiptir. Çünkü, deneysel olarak mevcut olma, aynı zamanda, bir a priori mevcut olmanın olanaklılığını da içermektedir. Geçmişe gitme olanağına sahip olduğumuz için, geçmişteki deneysel algılarımızı da tekrar geri getirme olanağına sahibizdir. Bu nedenle, Heidegger'e göre, ontik geçmişimizi içeren şimdi ilişkisinin her tekrarında, yeniden-öne-getirmenin olanaklılığı içerilmektedir. Geçmişteki şimdinin, tekrar geri getirilebilmesinin (wiederbringenkönnen) olanağı ise (bu şimdinin, henüz şimdi ve şimdi olarak sunulabilmesine bağımlı değildir) geçen şimdi ile oluşturduğu birleşimdir (1987:353).

Burada, Heidegger'in saf imgelemin yaratıcı bireşiminde, zamanın kendisini “geçmiş” olarak sunduğu savı ortaya çıkmaktadır. Heidegger'e göre, saf imgelemin üretici bireşiminde, zaman kendisini geçmiş olarak sunmaktadır. Üretici bireşimin olanağı, yeniden-üretici bireşimde zihnin, düşünceden tekrar-geri-getirmeyi kaybetmemesidir. Kant'ın da söylemiş olduğu gibi, böylesi bir bireşimde zorunlu bir kaybolmayan (nicht verlieren) durmaktadır (1990:87, A102). Heidegger, bu ‘zorunlu kaybolmayan’ın yalnız-

ca, bir bulundurma olabileceğini belirtmektedir. Çünkü önceden deneyimlenen şeyler, zihinde yalnızca bulundurulabilirler (Heidegger, 1998:181). Dolayısıyla Heidegger’de zihnin, zamanı ayırt etmesi aracılığıyla “önce” ve “daha önce” bir bakışa sahip olmasının nedeni, önceden deneyimlenen şeylerin zihinde bulundurulabilmesidir. Bu bulundurulabilirlik, aynı zamanda yeniden-üretim kipindeki deneysel bireşimin olanağıdır.

Heidegger, yeniden-üretim aracılığıyla, şimdi-artık-olmayan (mevcut olmayan) şeylerin bütün deneyimden önce tekrar-geri-getirilerek, her bir şimdi ile birleştirildiğini belirtmektedir. Şimdi-artık-olmayan olarak, önceden deneyimlenen bir şeyin bu yeniden öne getirilmesi, zihnin “geriye kavrayışı”nın (Rücgreifen) olanağıdır. Şimdi’nin ufkunu açık tutan bu saf geriye kavrama aracılığıyla zaman, bir saf görü için yalnızca şimdi olarak değil, şimdi-artık-olmayan olarak açığa çıkmaktadır. Böylelikle Heidegger’de şimdinin bu açık ufku, geçmişin öne getirilmesinin olanağını içinde taşımaktadır.

Kant’a göre saf görü, imgelem yetisinin bir saf oyunudur. Saf şimdinin geriye kavranan birliği, kendisini, saf zaman bağlantılı imgelem aracılığıyla görülenene bağlamaktadır. Zaman bağlantılı yeniden-üretim, bu anlamda, bir nesne bağlantısının olanaklılığının temelidir. Görüngülerin kendisi, deneysel verilmişliğini oluşturan şimdi durumlarından başka bir şey değildir. Dolayısıyla Heidegger için “kavrayışın kendisi, yeniden-üretim olmadan olanaklı değildir” (1987:353). Heidegger, görüde kavrayıcı bireşim ile imgelemde yeniden-üretiminin kökensel eylemlerinin birbirine ait olduğunu belirtmektedir. Bu birbirine ait kökensel eylemde, şimdi ve şimdi-artık-olmayan’da zaman, şimdi ve geçmiş olarak açığa çıkmaktadır. Buradan çıkan sonuç, ele geçirme olarak kavrayış ve imgelemde yeniden-üretimin, saf görü olan zamanı oluşturdıkları yönündedir. İmgelemin her iki bireşimi de zaman oluşturu bir işleve sahiptir. Buna göre kavrayıcı ve yeniden-üretici bireşim, zaman tasarımının olanağıdır.

Heidegger, imgelemin, kavrayıcı ve yeniden-üretici bireşimleri arasındaki zaman oluşturu ilişkiyi açığa çıkardıktan sonra, yeniden-üretimin, tasarımların nesneleştirilmesindeki işlevini tartışmaktadır. Heidegger, im-

gelem yetisinin ikinci kipi olarak işaretlediği imgelemde yeniden-üretim, nesneleştirmenin birinci aşamasına karşılık geldiğini belirtmektedir. Çünkü, yeniden-üretim, bütün bilgilerimizin olanaklılığının aşkınsal temelini oluşturmaktadır. Heidegger'e göre, Kant, Aşkınsal Çıkarsama'nın ikinci bölümüne, imgelemin bireşiminin üç kipinin işaretlemesi ile başlamakta ve yeniden-üretim bireşiminin açıklanışından, aniden nesne altında neyin anlaşılması gerektiğine geçmektedir (1987:422). Heidegger burada Kant'ın, kategorileri, yeniden-üretim aşkınsal temelleri olarak açıkladığını belirtmektedir. "Eğer kategoriler, yeniden-üretim bireşiminin aşkınsal temeline aitse, nesne bağlantısını olanaklı kılan ve saf bireşim aracılığıyla oluşturulan aşkınsallığın çevresine aittir" (1987:400). Bu durumda kategorilerin aşkınsal temeli, yeniden üretimin dışında değil, onunla özdeşdir. Dolayısıyla yeniden üretimin özü, doğrudan nesnelliğin oluşumuna aittir. Zihnin, aşkınsal etkinliğine ait olan yeniden-üretim, nesne olarak, karşıya almanın bütün olanaklılığı için temeldir.

Sezgide kavrayıcı bireşimin (Aprehension) açıklanışında Kant, kavrayışın, tüm bilgilerimizin aşkınsal zeminini oluşturduğunu söylemekteydi. Yeniden-üretimi (Reproduktion) de anlığın bu aşkınsal etkinliğine dahil eden Kant, bu noktada imgelemde-yeniden-üretim bireşimini aşkınsal imgelem yetisi olarak adlandırmaktadır (1990:149a, A102). Kant'ın bu tutumuna karşılık, Heidegger imgelemde yeniden-üretimi, aşkınsal imgelem yetisine indirgememektedir. Heidegger'e göre Kant, yeniden-üretimi, aşkınsal imgelem yetisi olarak nitelemekle yanlış bir adlandırma yapmıştır. Ayrıca, Kant'ın burada yeniden-üretim, aşkınsal imgelem yetisi olduğuna ilişkin sözleri açık değildir. Öyleyse, Heidegger'e göre burada saf yeniden-üretim, imgelem yetisinin yalnızca tek bir performansı mı yoksa kipi mi olduğu sorusunun cevaplandırılması gerekmektedir.

Heidegger soruya açıklık getirebilmek için, saf imgelem yetisinin özsel olarak üretici olup olmadığını tartışmaktadır. Heidegger'in sorusu, imgelem yetisine üretici bir bireşimin nasıl ait olduğuna ilişkin daha türevsel bir soruyu içermektedir. Bu durumda Heidegger, saf yeniden-üretim üretici yeniden-üretim olup olmadığını sorgulamaktadır: Geriye kavrayış olarak

yeniden-üretim, üretici yeniden-üretim midir? Heidegger'e göre, yukarıda değindiğimiz gibi Kant, A 102'de yanlış bir adlandırma yapmıştır. İmgelem yetisi, yeniden-üretimi olanaklı kıldığı için üreticidir. Bununla birlikte yine de imgelem yetisi bu "üretici"lik ile özdeşleştirilmemelidir. Heidegger'in çözümü, eğer imgelem yetisi yeniden ürettiği olanaklı kılıyorsa (ki Heidegger'e göre kılıyor) o zaman üreticiliğin, imgelem yetisine eklenmesi yönündedir. Yok kılmıyorsa o zaman, saf imgelem yetisi, saf yeniden üreticidir (1998:181-182).

İmgelemede yeniden-üretim, zaman oluşturu bir işleve sahiptir. İmgelemin bu saf birleşimi, şimdi'yi oluşturur. Bu, saf imgelem yetisinin birleşiminin kipine göre, zaman oluşturu (Zeitbildend) olduğu anlamına gelir. İmgelemin bu saf birleşim yetisi, saf "sonradan kurma" (geçmiş) olarak adlandırılır. Çünkü imgelem yetisi olanaklı sonradan gidişin (nachgehen) ufkudur. İmgelem yetisi şimdiyi içine alır ve bu şekildeki 'sonra'da bu şekilde oluşturulur. Saf yeniden-üretim, özsel olarak şimdiyi kuran görünümün saf birleşimi ile birleşir (1998:183).

Heidegger, Kant'ın görüde kavrayıcı birleşimin, yeniden-üretim birleşimi ile ayrılmamacasına birbirine (unzertrennlich) bağlı olduğuna ilişkin düşüncelerine katılmaktadır (Kant, 1990:89, A105). Ona göre de her şimdi, şimdi çoktan şu anda (Jetzt schon Soeben) olanı içine almaktadır. Böylelikle imgelemede yeniden-üretim'in birleşiminin şimdiki görünümün doğrudan bir resmini verebilmesi için, görüde kavramanın birleşimindeki (Apprehension) bütün aşamaları içeren mevcut olan çokluğu bulundurması gerekir. "Görüde kavrayıcı birleşim, aynı zamanda yeniden-üretim (Reproduktion) saf birleşimi olmalıdır" (1998:183). Fakat kavrayıcı birleşim, tıpkı yeniden-üretim gibi aşkınsal imgelem yetisinin bir eylemi olduğundan, bu eylem, "ayrılmamacasına" her iki kipte özsel birleşimin yetisi olarak birleşimde temellenmektedir. Burada Heidegger'in söylemek istediği, şimdi ve geçmişin birliği olarak her iki kipin bu kökensel birliğinin zamanın kökeni olduğudur. Eğer imgelem yetisinin birleşiminin her iki kipinin kökensel birliği oluşmasaydı, mekan ve zamana ait en saf ve en ilk tasarımlar bile ortaya çıkamazdı. Bu bağlamda Heidegger, imgelem yetisinin iki kipinin

kökensel birliğini açıklamak için gelecek zaman kipine karşılık gelen, kavramda tanımaya (Recognition) yönelmektedir. “Eğer zaman, şimdi, geçmiş ve geleceğin üç aşamalı bir bütünü ise, ...o zaman bireşimin bu üçüncü kipi geleceği oluşturmalıdır” (1998:183). Geleceği oluşturan bireşimin bu kipi, kavramda tanımanın bireşimidir.

III

Aşkınsal imgelemin üçlü kipleri, (Apprehension, Reproduktion ve Recognition) yalnızca birbirleriyle değil, aynı zamanda kendilerinde de zaman ilgilidir. Heidegger, nesne bağlantısının öznel koşullarını oluşturan ilk iki kipin (sezgide kavrayış ve imgelemden yeniden-üretimin) birbirine bağlılığını ispatladıktan sonra, üçüncü kip olan kavramda tanıma’nın da, zaman bağlantılı olduğunu iddia eder ve söz konusu kipin gelecek ile nasıl bir bağlantıya sahip olduğunu tartışır. Heidegger’e göre, yeniden-üretici bireşimin sonucu, ikinci kipin (Reproduktion), birinci kipi oluşturan kavrayışa (Apprehension) kökensel olarak bağlı olduğudur. Heidegger, aşkınsal imgelemin ikinci kipini oluşturan “yeniden-üretici” bireşimin, birinci kip olan “kavrayış”a ait olduğu savından hareketle, üçüncü kipi oluşturan “tanıma”nın (Recognition) da kavrayışa ait olduğunu belirtmektedir. Heidegger’in bu savının temelinde, “üç kipin, birbirlerine zaman ilgili olarak bağlı olduklarına” yönelik temel tezi durmaktadır. Oysa Kant, kavramda tanımanın zamanda temellenen zaman ilgili yapısını yanlış yorumlamıştır. Heidegger’in sözleriyle, üçüncü bireşimdeki zaman bağlantısı, Kant’ın yanlış yorumu aracılığıyla saklanmıştır (1998:184).

Heidegger, Kant’ın bu yanlış yorumunun, üçüncü kipin adlandırılmasında kendisini gösterdiğini belirtmektedir. Heidegger’e göre, Kant’ın buradaki yorumu, tasadüfî değildir. Kant, aşkınsal imgelemin üçüncü kipiyle, yalnızca kavramda tanıma’dan değil, aynı zamanda aşkınsal tamalgı’dan söz etmiştir (1987:356). Bu bağlamda Heidegger, Kant’ın, aşkınsal imgelemin üçüncü kipi olan kavramda tanıma ile aşkınsal tamalgı arasında kurmuş olduğu özdeşlikten hareketle, aşkınsal tam algının, üçlü kipin yanında dördüncü bir kip mi olduğunu, yoksa üçlü kiple bağlantılı olarak, bu üç ki-

pin kökensel temelini mi oluşturduğunu sorun edinmiştir ve üçüncü kipin, gelecek ile nasıl bir ilişkiye sahip olduğunu tartışmaya açmıştır.

Kant'ta kavramda tanıma, saf bilginin üçüncü ögesini oluşturan düşünmeye ait olduğu için, zaman bağlantılı değildir. Buna bağlı olarak, Kant, saf anlama yetisini ve aşkınsal tamalgıyı zamana karşı konumlandırmıştır. Bu noktada Heidegger, Kant'ın "ben düşünüyorum" ve "saf anlama yetisini" doğrudan zaman ilişkisine karşılık temellendirmesi durumunda, saf düşünce olarak saf tamalgının "ben"inin, nasıl bir zaman karakterine sahip olduğunu tartışmaya açmaktadır. Kant'a göre, "saf us, salt anlaşılır bir yeti olarak zaman biçimine ve dolayısıyla zaman dizisinin koşullarına tabi değildir"². Heidegger'e göre Kant, şematizm bölümünün bitiminde, "tüm çözümsel yargıların en yüksek ilkesi" alt başlığı altında salt mantıksal bir ilke olan çelişki önermelerinde zamana ilişkin birbiriyle çelişik iki önerme öne sürmektedir. Kant, bir taraftan zamanı dışarıda bırakırken, diğer taraftan önermelerin zaman tarafından etkilendiğini belirtmiştir (1990:208, A152, B192). Bu nedenle Kant, üçüncü kipin açıklamasını aşkınsal imgelemin üretici ikinci kipine, yeniden-üretim yerleştirmiştir. "Düşündüğümüzün bir an önce düşündüğümüz ile tam olarak aynı olduğunun bilinci olmasaydı tasarımlar dizisindeki tüm yeniden-üretim yararsız olurdu" (Kant,1990:149a, A103).

Kant'ta tanıma, bilincin sağladığı bir birlik olarak tasarımlar çoklusunun bir bütün oluşturabilmesinin olanağıdır. Tanıma, düşündüğümüz bir şeyin daha önce düşündüğümüz şeyle "aynı şey" olduğu bilincidir. Bu bilinç, aynı zamanda ikinci kipin olanağıdır; yani tanıma, yeniden-üretimi incelemektedir. Kavramda tanıma aracılığıyla görüde kavranan şeyler,

² Kant, 1990, s.537, A551, B579. Bununla ilgili Kant'ın formülasyonu şudur: Çelişki önermesi, bir şeyin aynı zamanda olması ve olmamasının olanaksızlığını içerir. Bir şey= A, bir şey=B'dir, aynı zamanda şeyler A-olmayan ve B-olmayan olamaz. Bununla birlikte Kant'ın verdiği örnekten hareketle, A ve B her ikisi de art arda olabilir. Bu örneğe göre, genç olan bir insan aynı zamanda yaşlı olamaz; ama bir zaman genç ve bir başka zaman genç-olmayan yani yaşlı olan olabilir. Dolayısıyla buradan çıkan sonuç, salt mantıksal bir ilke olarak çelişki önermelerinin zaman ilişkileri tarafından sınırlanamayacağıdır (Kant, 1990:209, A.153, B192)

imgelemede yeniden-üretir ve tek bir tasarım altında birleştirilir. Bu, kavramda tanıma'nın nesnelerin bilgisinin zorunlu koşulu olduğunu gösterir. Kant, bu zorunluluğa karşılık gelen tanımayı, bilgi ve nesnesi arasındaki bağıntıyı vurgulamak için kullanmıştır. Çünkü düşüncemizde olan ve nesneleri a priori olarak belirleyen tanıma, nesnenin kavramını oluşturan birliği öne çıkarmaktadır (Kant, 1990:89, A106).

Heidegger'e göre Kant'ta, bireşimin üçüncü kipinin bir zaman karakteri taşınamaması şaşırtıcıdır. Çünkü yeniden-üretim tarafından algılanan şeyler, kavramda tanıma aracılığıyla bir birlik içerisine getirilirler. Algımızdaki şeylerin bir birlik içerisinde ifade edilebilmeleri için, zihnin geçmişe ve tekrar doğrudan mevcut olan şeylere geri dönmesi gerekmektedir. Bu bağlamda Heidegger'in sorusu, bu geri dönmekten sonra "bir varolanın aynı varolan olduğunun" nasıl kanıtlanabileceğidir? Burada Heidegger, aşkınsal imgelemin kavrayış ve yeniden-üretici kiplerinin birliğine yoğunlaşmaktadır. Ona göre, her iki kip de (Görüde kavrama ve imgelemede yeniden-üretme) varolanların birliğinin temellendirilmesinin olanağıdır. Aşkınsal imgelemin ilk iki kipine karşılık gelen ve varolanların temellendirilmesinin olanağı olan bu birlik Kant'ta, üçüncü kipe, kavramda tanımaya aittir. Çünkü Kant'ta kavram, kendisinde, aşkınsal imgelemin üçlü kipinin birliğinin tasarımını içermektedir. Kavramda tanıma olarak "bu bireşimsel bilinç (...) adım adım görüleneni, çokluyu, ve bundan sonra yeniden-üretileni tek bir tasarıma birleştirendir" (1990:150a, A103).

Heidegger, Kant'ın üçüncü kipe verdiği önceliğe katılmaktadır. Eğer üçüncü kipin deneysel oluşumunun karakteristiği analiz edilirse (ki bu karakteristik, Kant'ın hedefi değildir), üçüncü kipe karşılık gelen kavramda tanımanın, diğer her iki kipe öncel olduğu görülür. Üçüncü kipte, önceden kavranmış mevcut olanın tanınması söz konusudur. Tanıma, önceden mevcut olanın tekrar-beraberinde-geri getirilmesi'ni içermektedir. Heidegger, Kant yorumunda, saf tanımada gerçekleşen bu "tekrar-beraberinde-getirmenin" olanaklılığının nasıl oluştuğunu sorgulamaktadır.

Tanımada, önceden kavranan bir şeyin (bir mevcut olanın) tekrar kavranması söz konusudur. Bu bağlamda Heidegger, saf tanıma'nın, tekrar-be-

raberinde-getirmenin olanaklılığını içinde taşıdığını savlamakta ve bu olanaklılığın nasıl oluştuğunu sorgulamaktadır. Heidegger'e göre kavranmış olan bir şeyin, tanıma aracılığıyla tekrar-beraberinde-getirilmesinin olanağı, özdeşliktir. "Saf tanıma, özdeşliğin nasıl açıklanabileceğinin olanaklılığına karşılık gelmektedir" (1998:186). Tanıma'nın özdeşlikte temellenen işlevi aracılığıyla, varolanların devam etmesinin ufku oluşturulur. Heidegger'in iddiası, sonlu özün, bu ufuk içerisinde varolanlarla karşılaştığıdır. Heidegger'e göre kavramda tanıma'nın ufku, ileride olanın (Vorhaften), saf kökensel oluşturucusudur. Dolayısıyla zaman oluşturucu aşkınsal imgelemin üçüncü kipi, geleceğe (Zukunft) karşılık gelmektedir. İleride olan'ın (Vorhaften) oluşumu olarak saf önceden kurma (Vorbildung), saf imgelem yetisinin bir edimidir. Böylelikle Heidegger'e göre, Kant'ın üçüncü kipe ilişkin analizi, (Kant farkına varmasa da) doğrudan temporalitenin kökensel özünü görünür hale getirmektedir. Üçüncü kip, gelecek zaman karakterinde açığa çıkmaktadır. Bu bağlamda, mevcut olanı beraber-getirmenin olanağını içeren tanıma, diğer iki kipe (kavrayış ve yeniden-üretime) öncel olmakla birlikte onlara özsel olarak aittir.

Heidegger, Kant yorumunda, aşkınsal imgelemin üçüncü kipinin diğer iki kipe bağlantısını konumlandırdıktan sonra kavramda tanımayı, nesnenin karşıda-durma olanaklılığı sorunu yönünde temellendirmektedir. Heidegger, karşıda-durma olanaklılığı sorununu içeren neneleştirimin (varolanın varlığının, varolan olarak belirlenmesinin) ne derece ve ne şekilde saf görü bağlantılı olduğunu sorgulamaktadır. Bu sorunun zemininde, sonlu özün, sonlu ve aşkınsal bilme yetilerini içeren saf anlama yetisi kavramlarının ontolojik özü bulunmaktadır. Burada Heidegger'in Kant'a karşı temel iddiası, kavramda tanımanın, saf anlama yetisinin saf kavramlarının, kökensel özünü oluşturduğudur (1987:355).

Heidegger'e göre tanıma, hem deneyimin biçimsel birliğini hem de genelde bir deneyimin biçimi ile ilgili olan kavramları kapsadığı için, deneyimin en yüksek olanıdır. Bu noktada, Kant'ın tanıma olarak kavramda (im Begreifen) duran bireşimi nasıl karakterize ettiğini sorgulayan Heidegger için söz konusu olan, "kavramda" bireşimdir. Kant'ın kavrama verdiği an-

lam, bu noktaya kendiliğinden bir açıklama getirmektedir. “...bireşimsel bilinç adım adım görüleneni, çokluğu ve bundan sonra yeniden-üretileni tek bir tasarıma birleştirendir” (Kant, 1990:150a, A103). Kant, kavrama, bir bilinç atfetmekte ve bunu bilginin bir durumu olarak değil de genel tasarım olarak nitelendirmektedir.

Kant, kavramda tanımayı kullanırken, özel anlamda bilinç kavramını kullanmıştır. Heidegger’de “bilinç”, Kant’ta olduğu gibi, genelin tasarlanmış bilgisini içerse de özünde bilinçli bir bilmenin birliğine karşılık gelmektedir (1987:360). Heidegger’in Kant’a karşı sorguladığı, “bilincin bilgisinin birliğine” nasıl ve hangi açıklık ve seçiklikte sahip olabileceğimizdir. Bu noktada Heidegger, aşkınsal imgelemin üçüncü kipi tarafından (kavramda tanıma) oluşturulan bilincin bu ediminin, Kant tarafından yeterince analiz edilmediğini; bu nedenle de bilgisinin bize gizli kaldığına yönelik argümanını tekrarlamaktadır. Oysa Heidegger için diğer iki kipe ait olan tanıma’nın bu edimi, “bilincin bilgisinin birliğinin” temeli olan zaman kavramını olanaklı kılmaktadır. Heidegger’e göre tanıma, özüne göre ne tekrar tanımadır (Wiedererkennen) ne de özdeşleştirmedir. Bununla birlikte, bütünün yeniden-üretiminde olgusal açığa çıkarılmanın beklenen (Vorwegnehmen) tasarımı, kavramda tanımanın zaman ilgili bireşimine aittir. Heidegger’e göre, Kant tarafından yürütülen üçüncü kipin zaman bağlantısı açık olmasına rağmen Kant, tanımanın bireşimindeki bu zaman bağlantısını görememiştir. Dolayısıyla, bilincin birliğinin olanaklı temeli olan tanıma, Heidegger’in, varolanın karşıda-durma olanaklılığında temellendirdiği nesneleştirmenin (varolanın nesne olarak belirlenmesinin) de olanağıdır. Heidegger, imgelemin üçüncü kipi olan tanımayı, Kant’ın yapmış olduğu gibi, doğrudan nesne kavramıyla ilişkilendirmektedir. Tanıma, görülenenin temsil edildiği karşıda-durmanın ögesel durumu için zorunludur.

Ayrıca, Heidegger’e göre aşkınsal imgelemin üçüncü kipini oluşturulan kavramda tanımanın analizi aracılığıyla, zaman’ın temporal yapısının gösterebilmesi için tanımanın tekrar hatırlamayı içeren (Wiedererinnerung) yapısının geçmişe bağlı olduğunun da gösterilmesi gerekmektedir. Heide-

gger'e göre, geçmişten söz edebilmemizin olanağı, geçmişin ufkuna sahip olmamızdır. "Eğer biz geçmişin ufkuna sahip olmasaydık bir kere bile "geçmişten" bahsedemezdik" (1987:361). Bir çokluğun birliğinin kavranışının olanağı, daha önce öne getirilmiş olanın (bize sunulanın) yeniden öne getirilerek alıkonulmasıdır. Fakat Heidegger için bu öne getirerek alıkoymanın oluşturulması, sunulanın takibini geçmişe, daha önce olana doğru devam ettirilmesiyle olanaklıdır. Bir şeyi "şimdi"de görülebilmemizin olanağı, görülediğimiz şeyin aynı şey olduğu bilgisidir. Aynı şekilde, geçmişe akan şeyleri yeniden-üretilen şeyler olarak tekrar bilince getiremeseydik, yeniden-üretim olanaklı olmazdı. "Öyleyse görüde kavrama, onun tanımlayıcısı olarak zorunlulukla yeniden-üretime ve yeniden-üretim de tanımaya neden olmaktadır" (1987:361). Heidegger'e göre görülediklerimizi aynı şey olarak bilmemizde, özdeşleştirme edimi (Identifizierung) merkezidir. Çünkü bir nesnenin kavramı ile ilişkisi, özdeşlik aracılığıyla oluşturulmaktadır.

Heidegger'in Kant yorumunda, bunun için verdiği örnek açıklamalarımızı destekler niteliktedir. Heidegger'e göre ontolojik bilgi ve bilmenin bütünlüğü söz konusu olduğunda, Kant'ın da vurgulamış olduğu gibi tekrar tanımanın bireşimine (Wiedererkennen) ihtiyaç duyulur. Bilginin oluşması için bu üçlü kipin doğrudan ve zorunlu olarak temellendirilmesi gerekmektedir. Kavrayış ve yeniden-üretme'deki nesne bağlantısını olanaklı kılan bu edim, özdeşleştirmenin (Identifizierung) bir edimidir. Eğer biz bir şeyi aynı şey olarak özdeşleştirmeseydik, daha önce algılananın yeniden öne getirilmesi gerçekleşemezdi. Önce bir şey kavrayıcı (apprehensiv) olarak ele alınır; sonra yeniden-üretilir; daha sonra, bu tekrar öne getirilen, algılar ile özdeşleştirilir (1987:363). Heidegger, Kant'ın bu konudaki anlayışının da buna yakın olduğunu belirtmektedir. Kant için de eğer biz baştan bir ve aynı şeyi alıkoymasaydık, o zaman yeniden öne getirileni, temsil edilen ile özdeşleştiremezdik. Kavrama ve yeniden-üretmeyi olanaklı kılan bu özdeşleştirme, birliğin kökensel ediminden yararlanmakla birlikte, birliğin kökensel ediminin kendisi değildir. Özdeşleştirme, kökensel birliğin ediminden yararlanır. Bütün özdeşleştirmeler, varolanın, bir birliksel

bütünlüğünü içerir. Özdeşleştirerek, yani kavrayarak ve yeniden-üreterek, varolanın her bir birliğine önceden sahip oluruz.

Heidegger’de aşkınsal imgelemin üçlü kipine ait özdeşlik, öznenin zaman’da temellenen anlamasını ve anlamının zaman ilgili temporal yapısını açığa çıkartmaktadır. Sonlu özün zamanını zamanlandırmasını içeren temporalitesinin açıklanmasında, ‘anlama’ merkezidir. Sonlu öz, yalnızca anlama aracılığıyla (veya Heidegger’in terminolojisiyle varlık anlayışının ışığında) varolan olarak varolanlarla karşılaşabilir. Eğer anlama, Heidegger’in belirtmiş olduğu gibi, varlık anlayışında duruyorsa ve bu varlık anlayışı, sonlu özün varlık durumu için kurucuysa, bundan çıkan sonuç; anlamının sonlu özün varoluşunun kökensel bir belirlenimi olduğudur. Bu bağlamda yalnızca bilmeye ait olmayan anlama, varoluşun temellendirilmesi anlamında varoluşa aittir. Heidegger, özellikle anlamının, varlık anlayışında durduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda varoluşun temel bir belirlenimi olarak anlama, sonlu özün, bütün olanaklı teorik ve pratik eylemlerinin olanağıdır. Çünkü varoluşa ait anlama, sonlu öz olarak Dasein’in “olma” olarak tasarım olanaklılığını açığa çıkartmaktadır. Sonuçta anlama, varoluşu kurduğundan temporalıdır. Sonlu özün, kendi ve diğer varolanların varlığını anlayan bir açıklık olması, varoluşunun zamanlandırılmasında temellenen temporalitesini açığa çıkarmaktadır (Heidegger,1997:390-394).

Bu noktada bilmeyi ileride sahip olunan bir şey olarak tanımlayan Heidegger, kavramda tanıma’yı (Recognition) ön-tanım (Präcognition) olarak yorumlamanın, konunun sorununa daha uygun olacağını düşünmektedir. “Kavramanın bireşimi, şimdi ile bağlantılıdır; yeniden-üretimin bireşimi, geçmiş ile bağlantılıdır ve ön-bilmenin bireşimi de gelecek ile bağlantılıdır. Eğer bireşimin üç kipi zaman bağlantılıysa ve zamanın bu anları ‘zaman’ın birliğinin kendisini oluşturuyorlarsa, bu üç bireşim zaman’ın kendisinin birliğinin eşit temelini oluştururlar” (1987:364). Heidegger için üçlü kipin zaman bağlantısı, ontolojik bilginin açığa çıkarılmasında merkezi bir role sahiptir. Heidegger’in aşkınsal imgelemin üçlü kipi analiziyle ulaşılmış olduğu sonuç şudur: Kant’ın, anlama yetisine ait gösterdiği üç kipin, kökensel olarak, sonlu özün aşma olarak gerçekleşen

ontolojik ekstatik-ufuksal, yapısı ile ilişkili olduğudur. Sonlu özün, sonlu bilme yetilerinde temellenen bu ekstatik yapı, aşkınsal imgelemin zaman ilgili üçlü kipi ile doğrudan ilişkilidir. Öyleyse, Heidegger için saf anlama yetisinde köklenen “anlama”, özünde zorunlu olarak zaman ilgilidir. Bu durumda, Kant’ın düşündüğü gibi zamandan bağımsız olmayan kendiliğindenlik, zamanın saf görüşüne sahiptir. Heidegger’in burada Kant’a karşı özellikle öne çıkarmak istediği, Kant’ın aşkınsal tamalgı adı altında üçüncü bireşim yönünde neyi göstermek istemişse, onun kendi özüne göre zaman ilgili yani temporal olduğudur. Aşkınsal tam algıyı kökensel temporalität olarak yorumlayan Heidegger için tanımanın özsel ödevi, aşkınsal tamalgının açıklanmasıdır.

Kant, Aşkınsal tamalgıyı temellendirmek için özdeşlik fenomenine yoğunlaşmış ve aşkınsal tamalgı aracılığıyla, imgelemin üçlü kipini temellendirmek istemiştir. Heidegger’e göre, Kant’ın bu yönelimi önemlidir. Çünkü, Kant, tanımanın temel eyleminden çok, görüden hareket eden felsefi gelenekle uyum içerisinde düşünceyi, görünün hizmetine sunmuş ve şimdi ile sınırlandırmıştır. Heidegger’e göre Kant’ın doğrudan şimdi’ye yapmış olduğu özdeşleştirme, anlama yetisinin temel işlevini içeren aşkınsal tam algıya karşılık gelmektedir. Heidegger’e göre Kant, tanımanın bireşimini yalnızca kaba olarak karakterize etmekle kalmamış; aynı zamanda önceki iki bireşimin analizine uygun olarak tanımanın olanaklı aşkınsal bireşimini diğer ikisine üstün tutmuştur. Ön kavrayış (Präcognition), bir eylemin tanımlanmasının olanağı olarak ‘ben’in kendisini beklenen şey ile birlikte görmesidir. Bekleme olarak tanıma, her bir nesnenin özdeşliğini olanaklı kılar. Kavramın biçimsel birliği, yani karşılaştırma (komparation), düşünce ve soyutlamanın eylemini aynı nesne bağlantısında oluşturuyorsa olanaklıdır. “Aynı zamanda beklenen olarak tanımanın bu saf bireşimi, kavrama ve yeniden-üretimin saf bireşiminin birliği için de taşıyıcı temeldir” (1987:357). Heidegger’e göre üçlü bireşimin birliğinin bu eşit taşıyıcı ve aşkınsal temelini Kant, tanımanın bireşimi olarak adlandırmıştır. Bu bağlamda Heidegger’e göre Kant, imgelemin aşkınsal birliğinin taşıyıcı temeli olarak aşkınsal tamalgıyı değil de, aşkınsal bir-

liğin taşıyıcı temelindeki kökensel zaman bağlantısını açığa çıkarmak istemiştir. Burada Heidegger için aşkınsal tamalgının kavramda tanınmanın bireşimi ile diğer bireşimlerden ne derece daha yakın bağlantıda olduğu önemlidir. Çünkü Kant'ta aşkınsal tamalgının, üçlü kipin birleştirici bir zinciri mi olduğu yoksa doğrudan bu üç kip ile temellendirilip temellendirilemeyeceği sorusu yanıtlanmamış bir soru olarak kalmaktadır. Heidegger'e göre ise imgelemin söz konusu bu üç kipi eşit şekilde zaman ilgilidir ve zaman görüşünde temellenmektedir.

Sonuç Yerine

Aşkınsal imgelemin üçlü kipinin, Kantçı yorumu ile kendi yorumunu, karşılaştırmalı olarak tartışan Heidegger, üçlü kipin birbirine aittliğinin (Zusammengehörigkeit) aşkınsal ontolojik temelini ve bu temelde köklenen temporal yapısını sorunsallaştırmıştır. Heidegger'e göre, eğer ontolojik bilgi ve bilmenin özünün kökensel birliği, zaman tarafından oluşturuluyorsa ve saf bilginin olanaklılığı aşkınsal imgelem yetisinde temelleniyorsa, o zaman imgelemin üç kipinin kökensel birliği de zaman olarak açığa çıkmalıdır. Bu bağlamda Heidegger için görüde kavrama, imgelemden yeni-üretme ve kavramda tanınmanın zaman ilgililiğinin gösterilmesi, ruhun üç temel yetisi olan algı, imgelem ve düşüncenin, belirlenmesi için zorunludur. Bu üç temel yeti arasında Heidegger özellikle işlevi, görü ve anlama yetileri arasında aracılık yapmak olan aşkınsal imgelem yetisi üzerine odaklanmıştır. Bunun nedeni, Heidegger'in imgelem yetisini, duyarlık ve anlağın ortak kökü olarak görmesidir. Heidegger için aşkınsal imgelemin üç kipinin, içsel zaman karakterinin açığa çıkarılması, sonlu özün sonlu bilme yetilerinde temellenen ontolojik bilgi ve bilmesinin de zaman ilgili olduğu anlamına gelmektedir. Bu bağlamda Heidegger'in sözleri ile aşkınsal imgelem yetisi, her iki gövdenin zorunlu köküdür (1998:178). Bu kökü oluşturan imgelemin üçlü bireşiminin birbirlerine ait birliğinde, doğanın bütün genişliğini kapsayan ontik çokluğunun birliği ontolojik olarak kurulur. Nitekim Heidegger Kant yorumunda ontolojik bilme olarak adlandırdığı şeylere ilişkin bu zorunlu aşmayı, saf aklın şeyleri deneyimle-

yebilmesinin diğer bir deyişle ontolojik bilginin zeminine yerleştirir. Kant buna transandantal idealizm demiştir. Deneyim ve şeylere ilişkin bilgimiz ve bilme kapasitemiz transandantal ideal koşulları varsayar. Dolayısıyla Kant’a göre olanaklı deneyimin koşulları görünüş olarak verilmiş olanın da koşullarıdır. Kant için zaman, tüm görünüşlerin apriori koşulu olsa da bilgi, görü ve kavram birlikteliğini gerektirir. Bu, zamanın deneyimlenebilmesi için kavramlar aracılığıyla temsil edilmesi gerektiği anlamına gelir. Bu bağlamda zaman, bütün kavrayışların içeriğini oluşturur. Heidegger bu noktada devreye girer. İmgelemede verili olmanın üçlü kipi temporal olarak zamanın kuruluşunu mümkün kılar.

Heidegger, Kant’ın da yoğunlaştığı aşkınsal imgelemin üçlü kipinin birliğine ve bu birliğin aşkınsal kökenine odaklanır. Çünkü ona göre, sözü edilen üçlü birliğin birbirine ait durumları, nesne bağlantılarının olanaklılığı için temel oluşturur. Bununla birlikte aşkınsal imgelem ve üçlü kipinin Kantçı ve Heideggerci yorumları arasında birtakım ayrımlar vardır. Kant, saf imgelem yetisinde temellenen görü ve bilgideki deneysel bireşimi sorun edinirken, Heidegger, imgelem yetisinin, zaman ilişkili bireşiminin temel yapısını ve nesneyle olan ilişkisinin a priori temellendirilmesini sorun edinir. Heidegger’de bireşimin üç kipinin yorumunun temel amacı, onların içsel ve özsel birliklerini saf bireşimin özünde oluşturarak temellendirmektir (1998:179).

Kant, kavrayış ve yeniden-üretim olmak üzere ilk iki kipe öncelik tanır ve söz konusu iki kipin, imgelem yetisinin eylemleri olduğunu belirtir. İmgelemin üçüncü kipine karşılık gelen tanımanın ise anlağa ait olduğunu söyler. Ona göre, anlağın kendisi, aşkınsal tamalgıda, kendi kökensel yetisine (Urvermögen) sahiptir ve bu bağlamda yalnızca ilk iki kip olan kavrayış ve yeniden üretim, kesin olarak zaman bağlantılıdır. Heidegger’e göre Kant’ın sorununun temelindeki içsel kırılma tam da burada açığa çıkmaktadır: zamandan bağımsızlık ve aşkınsal tamalgı. Kant’ta her ikisi de özneye aittir. Kant hem saf görünün birliği ile hem de an’ın şimdisini oluşturan “ben düşünüyorum” ile ilgilenmiştir (1987:358). Dolayısıyla Heidegger’e göre Kant, zaman ve “ben düşünüyorum”un birliğini sentez aracılığıyla

açıklamaya çalışmakla birlikte, sentezin ortak bir kökten nasıl kaynaklandığı sorusuna yeterli bir açıklama getirememiştir. Oysa Heidegger için, “ben düşünüyorum”un birliği kendisini zaman biçiminde organize etmekte ve açığa çıkarmaktadır. “... ben düşünüyorum, daha çok öznenin yapabilirliği olarak, kendi Dasein’ında, deneysel olarak önceden verilmektedir”³. Heidegger, bu yönde aşkınsal imgelemen üçüncü kipinin zaman ilgililiğinin dikkate alınması gerekliliği üzerinde durmaktadır. Çünkü üçüncü kip, üçlü kipin temporal birliğinin açığa çıkması için zorunludur. Bu noktada Heidegger, kavramda tanınmanın, kavrayış ve yeniden-üretim karşısında öncelikli olduğunu belirtir ve üçüncü kipi, üçlü kipin birliğinin temeli olarak gösterir. Burada, Heidegger’in Kant’a karşı özellikle vurgulayarak öne çıkardığı, aşkınsal tamalgının, imgelemen üç kipinin bütünlüğünü kökensel olarak taşıdığıdır.

Heidegger, üçlü kipin birbirine aitliği sorununda, Kant’ın dışına çıkarak, bilginin her iki dalının ortak kökü sorununa çözüm önerir. Heidegger’in çözümü, ‘zaman’ ve ‘ben düşünüyorum’un kökensel ontolojik ve olgusal birlikteliğinde düğümlenmektedir. Ontolojik-olgusal ‘ben düşünüyorum’ hem deneysel fenomenlerin hem de bilincin öznel birliğinin zorunlu koşuludur” (Heidemann,1998:102). Ayrıca, “ben düşünüyorum”, nesneyi açığa çıkardığından, saf anlama yetisinin kavramları tarafından da belirlenmektedir. “Çünkü ben düşünüyorum olarak kavramlar, özneye değil nesneye uygulanırlar” (Leider,1977:20). Böylelikle Heidegger, imgelem yetisinin üç kipinin, zaman bağlantıları aracılığıyla birbirlerine ait olduklarını belirtir. Aşkınsal kavrayış (Die transzendente Apprehension) olarak ele geçirme (das Aufgreifen) şimdiye, yeniden-üretme (Reproduktion) olarak geçmişe uzanma (das Rückgreifen) geçmişe ve önbilme (Præcognition) olarak ileriye ulaşma (das Vorgreifen) geleceğe karşılık gelirler (1987:388). İmgelemen üç kipinin her biri, zamanın bir kipiyle bağlantılıdır. “Kavrama şimdiye, yeniden-üretim artık olmayan şimdiye ve ön bil-

³ F. Kuemmel, Das Zeitbewusstsein als Einheit von Spontanität und Rezeptivität, Zur Begründung der Objektivität der Erkenntnis in der “Kritik der reinen Vernunft”, www. Friedrich- Kuemmel.de/doc/ Zeitbewusstsein.pdf, s.2.

me ise henüz olmayan şimdiye bağlıdır” (1987:389). Heidegger, bu zaman bağlantılarının tesadüfi olmadığını belirtmektedir. Bir araya getirilen, ele geçirilişin özü olarak üçlü bireşim, kavrayış, geriye kavrayış ve önceden kavranan tanıma olarak şimdiye, geçmişe ve geleceğe aittir. Sonuçta Heidegger için, zamanın özüne ait olan imgelemin her üç bireşimi, Heidegger’in dışardan kavrama (ausgreifend) ve çevreleyerek kavrama (umgreifend) olarak adlandırdığı ekstatik saf zamanın birliğinin ufkunu sunarlar (1987:393). Daha yalın bir ifadeyle, imgelemin, aşkınsal eyleminin bu üçlü birliği, ‘zaman’ın aşkınsal yapılanışını içeren temporal birliğini oluştururlar. Burada Heidegger, imgelemin üçlü kipinin oluşturduğu bu ufuk içerisinde, zamanın birliğinin birlikte kurulduğunu ve bu birliğin Kant’ın fenomen olarak adlandırdığı şeye karşılık geldiğini belirtmektedir. Kant, zamanın bu birliğini açıklamada yetersiz kalsa da Heidegger’e göre saf zaman olarak bu birlik, sonlu özün temporalitesini oluşturmaktadır. Sonuçta, Heidegger, Kant’ın bütün tasarımlarımızın zaman ilgili olduğunu görmekle birlikte, bütün görülen, imgelene ve düşünülen tasarımların, imgelemin üç aşamalı birliği tarafından belirlendiğini gözden kaçırdığını belirtmektedir. Oysa Heidegger imgelemin kökensel zaman olduğunun altını çizmektedir. “Şayet saf kurucu bir yeti olarak aşkınsal imgelem yetisi kendinde zamanı kuruyorsa; onu açığa çıkarıyorsa o zaman (...) aşkınsal imgelem yetisi kökensel zamandır” (1998:174-175). Böylelikle, Heidegger’in, Kant yorumundaki aşkınsal imgelemin içsel zaman karakterinin ispatlanması ödevi, sonlu saf aklın, zamansal bir yapıya sahip olduğu biçiminde sonuçlanmaktadır.

Kaynakça

- Dusing, K., “Objektive und Subjektive Zeituntersuchungen zu Kants Zeittheorie und zu ihrer modernen kritischen Rezeption”, *Kant Studien Philosophische Zeitschrift der Kant-Gesellschaft 71 Jahrgang*, Walter de Gruyter- Berlin-New York, 1980, s.1-34.
- Grochowiak, K., *Der Zeit & Zukunftsbegriff*, 2005.
- Heidegger, M., *Kant und das Problem der Metaphysik*, herausgegeben von F. W. Von Hermann, 6. Auflage, Vittorio Klostermann GmbH-Frankfurt am Main 1998.

- Heidegger, M., *Phänomenologische Interpretation von Kants Kritik der reinen Vernunft*, Gesamtausgabe. II. Abteilung: Vorlesungen 1923 – 1944, Bd. 25, 2. Auflage, Frankfurt am Main, Vittorio Klosterman, 1987.
- Heidemann, D. H., “Kant und das Problem des Metaphysischen Idealismus”, Kantstudien Ergänzungshefte 131, Berlin; New York: Walter de Gruyter 1998.
- Kant, İ., *Kritik der reinen Vernunft*, Nach der ersten und zweiten Original-Ausgabe, Hamburg, herausgegeben von Raymund Schmidt. FelixMeiner Verlag, 1990.
- Kant, İ., *Antropologie in pragmatischer Hinsicht*, Jun. Stuttgart, Hrsg. Wolfgang Becker, Philipp Reclam, 1983.
- Kummel, F., “Das Zeitbewusstsein als Einheit von Spontanität und Rezeptivität, Zur Begründung der Objektivität der Erkenntnis in der ‘Kritik der reinen Vernunft’”. www.Friedrich-Kuemmel.de/doc/Zeitbewusstsein.pdf.
- Kruger, G., *Über Kants Lehre von der Zeit*, Frankfurt, Suhrkamp Verlag, 1934.
- Leider, K., *Transzendentalphilosophische Briefe, Kritik an den drei Kritiken Kants*, Hamburg, Drei Eulen Verlag GmbH, 1977.
- Wagner, H., “Der Argumentationsgang in Kants Deduktion der Kategorien”, *KantStudien Philosophische Zeitschrift der Kant-Gesellschaft* 71. Jahrgang, Walter Gruyter- Berlin-New York, 1980, s. 352-366.